

نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی

حسین اترک

www.ketab.ir

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
انتشارات

نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی

حسین اترک

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۹۵

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نور جعفری

چاپ و صحافی: الغدير

سرشناسه: اترک، حسین.

عنوان و نام پدیدآور: نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی / حسین اترک

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: ۵۰۸ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۸-۳۳۵-۸

وضعیت فهرستفروسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: اخلاق — فلسفه.

موضوع: اخلاق اسلامی — فلسفه.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ عن ۲ الف / BJ ۳۷

رده‌بندی دیویی: ۱۷۰

شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۶۱۶۸۰

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۷
مقدمه.....	۲۱
بخش اول: کلیات.....	۲۵
فصل اول: کلیاتی در باب اخلاق.....	۲۷
۱. تعریف اخلاق.....	۲۷
۱-۱. اخلاق در لغت.....	۲۷
۱-۲. اخلاق در اصطلاح.....	۲۷
۲. تعریف علم اخلاق.....	۳۰
۲-۱. تعریف علم اخلاق نزد حکمای اسلامی.....	۳۰
۲-۲. تعریف علم اخلاق نزد اندیشمندان غربی.....	۳۱
۳. تعریف فلسفه اخلاق.....	۳۳
۴. قلمرو فلسفه اخلاق.....	۳۶
۴-۱. اخلاق توصیفی.....	۳۶
۴-۲. اخلاق هنجاری.....	۳۶
۴-۳. فرااخلاق.....	۳۸
الف) مباحث معناشناختی.....	۳۹
ب) مباحث وجودشناختی.....	۳۹

- ۴۰..... (ج) مباحث معرفت‌شناختی
- ۴۱..... (د) مباحث منطقی
- ۴۱..... (ه) مباحث روان‌شناختی
- ۴۳..... فصل دوم: کلیاتی در باب نظریه اعتدال
- ۴۳..... ۱. معناشناسی اعتدال
- ۴۳..... ۱-۱. اعتدال در لغت
- ۴۴..... ۱-۲. اعتدال در اصطلاح
- ۴۵..... ۲. واژگان کلیدی تحقیق
- ۴۵..... ۲-۱. تعریف ارسطویی
- ۴۶..... ۲-۱. فضیلت اعتدال و میانه‌روی
- ۴۶..... ۲-۳. اعتدال یا حد وسط
- ۴۷..... ۲-۴. نظریه اعتدال
- ۴۷..... الف) اعتدال در قوای نفس
- ۴۷..... ب) اجناس عالی فضایل و ریاضات
- ۴۸..... ج) معالجه امراض نفسانی براساس قاعده اعتدال
- ۴۸..... ۳. جایگاه نظریه اعتدال در فلسفه اخلاق
- ۵۰..... ۴. شاخصه‌های فضیلت‌گرایی اخلاقی
- ۵۰..... ۴-۱. غایت‌گرایی
- ۵۱..... ۴-۲. تأکید بر پرورش صفات و فضایل اخلاقی
- ۵۲..... ۴-۳. توجه به خود در مقابل توجه به دیگری
- ۵۳..... ۴-۴. ارزش ذاتی فضیلت
- ۵۳..... ۴-۵. اهمیت اسوه اخلاقی
- ۵۴..... ۴-۶. توجه به نیت و انگیزه
- ۵۵..... ۵. تاریخچه فضیلت‌گرایی
- ۵۵..... ۵-۱. فضیلت‌گرایی در جهان غرب
- ۵۵..... ۵-۱-۱. یونان باستان، ظهور فضیلت‌گرایی

۵۷.....	۱-۲. قرون وسطاء، فضیلت‌گرایی مسیحی
۵۸.....	۱-۳. دورهٔ رنسانس، افول فضیلت‌گرایی
۵۹.....	۱-۴. دورهٔ معاصر، احیای فضیلت‌گرایی
۶۰.....	۵. فضیلت‌گرایی در جهان اسلام
۶۴.....	۶. تقریرهای مختلف فضیلت‌گرایی
۶۴.....	۶-۱. اختلاف تقریرها از جهت ماهیت فضایل
۶۶.....	۶-۱. فضیلت‌گرایی غایت‌مدار و غیر غایت‌مدار
۶۷.....	۶-۳. فضیلت‌گرایی در سیکولار
۶۹.....	بخش دوم: نذر به اعتدال، یونان باستان
۷۱.....	مقدمه
۷۳.....	فصل اول: سقراط
۷۳.....	۱. سعادت و فضیلت از دیدگاه سقراط
۷۶.....	۲. فضیلت اعتدال و خویش‌داری
۷۶.....	۳. نقد دیدگاه سقراط
۷۹.....	فصل دوم: افلاطون
۷۹.....	۱. سعادت و فضیلت از دیدگاه افلاطون
۸۰.....	۲. قوای نفس از نظر افلاطون
۸۲.....	۳. قاعدهٔ اعتدال و فضایل اخلاقی
۸۷.....	۴. مفهوم عدالت
۸۹.....	۵. قاعدهٔ اعتدال نزد افلاطون
۹۱.....	فصل سوم: ارسطو
۹۱.....	۱. معنای سعادت از نظر ارسطو
۹۱.....	۱-۱. سعادت، خیر اعلا
۹۵.....	۱-۲. رد دیدگاه‌های رایج در باب چیستی سعادت
۹۵.....	۱-۲-۱. زندگی توأم با لذت
۹۷.....	۱-۲-۲. مجتد و افتخار

۹۷.....	۱-۲-۳. ثروت
۹۷.....	۱-۲-۴. تفریح
۹۸.....	۱-۳. تبیین چستی سعادت براساس کارکرد انسان
۱۰۰.....	۱-۴. سعادت به منزله غایت غالب
۱۰۲.....	۱-۵. سعادت به منزله غایت جامع
۱۰۶.....	۲. فضیلت از دیدگاه ارسطو
۱۰۷.....	۲-۱. جنس فضیلت
۱۰۸.....	۲-۲. اقسام فضیلت
۱۰۹.....	۳. معرف ماهیت فضیلت
۱۱۱.....	۲-۱. قاعده اعتدال (حد وسط)
۱۱۲.....	۲-۴-۱. دیر قاعده اعتدال
۱۱۵.....	۲-۴-۲. تعیین قاعده اعتدال
۱۴۲.....	۲-۵. فهرست فضایل اخلاقی
۱۵۲.....	۲-۶. فضایل عقلی
۱۵۴.....	۲-۷. اکتسابی بودن فضایل
۱۵۵.....	۲-۸. معیار تشخیص فضیلت اخلاقی
۱۵۷.....	۲-۹. علامت شکل گیری و استوار شدن فضیلت اخلاقی
۱۵۹.....	بخش سوم: نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی
۱۶۱.....	مقدمه
۱۶۵.....	فصل اول: حکیمان مسلمان افلاطونی
۱۶۵.....	۱. محمد بن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق)
۱۶۶.....	۱-۱. قوای نفس
۱۶۷.....	۱-۲. اعتدال قوای نفس
۱۶۸.....	۱-۳. فضایل و رذایل اخلاقی
۱۶۹.....	۱-۴. نتیجه گیری
۱۷۰.....	۲. اخوان الصفا

۱۷۰	۲-۱. مراتب نفس
۱۷۳	۲-۲. فضیلت اعتدال و میانه‌روی
۱۷۴	۲-۳. نتیجه‌گیری
۱۷۴	۳. یحیی بن عدی (۲۸۰-۳۶۴ق)
۱۷۵	۳-۱. سعادت و فضیلت
۱۷۷	۳-۲. قوای نفس و فضایل نفسانی
۱۷۹	۳-۳. قاعده اعتدال
۱۸۲	۳-۴. فهرست فضایل اخلاقی
۱۸۴	۳-۵. نتیجه‌گیری
۱۸۵	فصل دوم. حکیمان - امان افلاطونی - ارسطویی
۱۸۵	۱. حکیمان شارح
۱۸۶	۱-۱. یعقوب بن اسحاق کندلی (۳۴۵-۳۸۵ق)
۱۸۶	۱-۱-۱. معنای سعادت
۱۸۷	۱-۱-۲. قوای نفس
۱۸۹	۱-۱-۳. فضایل چهارگانه اصلی
۱۹۰	۱-۱-۴. قاعده اعتدال
۱۹۲	۱-۱-۵. نتیجه‌گیری
۱۹۲	۱-۲. ابونصر فارابی (۲۵۸-۳۳۹ق)
۱۹۳	۱-۲-۱. معنای سعادت
۱۹۴	۱-۲-۲. قوای نفس
۱۹۸	۱-۲-۳. فضایل اخلاقی
۲۰۱	۱-۲-۴. قاعده اعتدال
۲۰۳	۱-۲-۵. فهرست فضایل و رذایل اخلاقی
۲۰۴	۱-۲-۶. فضیلت عدالت
۲۰۶	۱-۲-۷. معالجه امراض نفسانی
۲۰۸	۱-۲-۸. نتیجه‌گیری

- ۱-۳. ابوالحسن عامری (متوفای ۳۸۱ ق)..... ۲۰۹
- ۱-۳-۱. معنای سعادت و اسعاد..... ۲۰۹
- ۱-۳-۲. معنای فضیلت..... ۲۱۱
- ۱-۳-۳. قاعده اعتدال..... ۲۱۲
- ۱-۳-۴. نتیجه گیری..... ۲۱۴
- ۱-۴. ابن حزم (متوفای ۴۵۶ ق)..... ۲۱۴
- ۱-۴-۱. اصول فضایل و رذایل..... ۲۱۵
- ۱-۴-۲. قاعده اعتدال..... ۲۱۶
- ۱-۴-۳. نتیجه گیری..... ۲۱۸
۲. حکیمان و فلاسفه..... ۲۱۹
- ۲-۱. ابوعلی سینا (۳۵۰-۴۲۱ ق)..... ۲۱۹
- ۲-۱-۱. سعادت از نظر مسلمانیه..... ۲۱۹
- ۲-۱-۲. قوای نفس و فضایل آن..... ۲۲۸
- ۲-۱-۳. قاعده اعتدال در کلام مسکویه..... ۲۳۰
- ۲-۱-۴. فهرست فضایل و رذایل..... ۲۳۱
- ۲-۱-۵. روش کلی معالجه رذایل اخلاقی بر اساس نظریه اعتدال..... ۲۳۹
- ۲-۱-۶. نتیجه گیری..... ۲۴۰
- ۲-۲. ابن سینا (۳۷۰-۴۲۱ ق)..... ۲۴۱
- ۲-۲-۱. سعادت از نظر ابن سینا..... ۲۴۲
- ۲-۲-۲. قوای نفس و فضایل اخلاقی آنها..... ۲۴۵
- ۲-۲-۳. فضایل و رذایل اخلاقی..... ۲۴۸
- ۲-۲-۴. قاعده اعتدال در کلام ابن سینا..... ۲۵۱
- ۲-۲-۵. تفکیک معانی حکمت..... ۲۵۴
- ۲-۲-۶. تضاد حد وسط با دو طرف افراط و تفریط..... ۲۵۵
- ۲-۲-۷. مبنای قاعده اعتدال..... ۲۵۷
- ۲-۲-۸. نتیجه گیری..... ۲۵۸

- ۲۵۹..... ۲-۳. راغب اصفهانی (متوفای ۵۰۲ ق)
- ۲۵۹..... ۲-۳-۱. معنای سعادت
- ۲۶۵..... ۲-۳-۲. قوای نفس
- ۲۶۶..... ۲-۳-۳. قاعده اعتدال و فضایل اصلی
- ۲۷۰..... ۲-۳-۴. فضایل فرعی
- ۲۷۲..... ۲-۳-۸. فضایل توفیقی
- ۲۷۴..... ۲-۳-۹. نتیجه‌گیری
- ۲۷۶..... ۲-۴. محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق)
- ۲۷۶..... ۲-۴-۱. معنای سعادت
- ۲۷۹..... ۲-۴-۲. قوای نفس
- ۲۹۰..... ۲-۴-۳. رابطه قوای نفس و بدن
- ۲۹۱..... ۲-۴-۴. قاعده اعتدال و فضایل اصلی
- ۲۹۶..... ۲-۴-۵. اجناس عالی فضایل و ردائیر و انواع مندرج تحت آنها
- ۲۹۹..... ۲-۴-۶. استدلال نقلی بر قاعده اعتدال
- ۳۰۱..... ۲-۴-۷. فضایل دینی و صوفیانه
- ۳۰۳..... ۲-۴-۸. روش تهذیب اخلاق براساس نظریه اعتدال
- ۳۰۶..... ۲-۴-۹. نتیجه‌گیری
- ۳۰۷..... ۲-۵. خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۳ ق)
- ۳۰۸..... ۲-۵-۱. معنای سعادت
- ۳۰۹..... ۲-۵-۲. قوای نفس و فضایل آنها
- ۳۱۴..... ۲-۵-۳. اجناس عالی فضایل و ردائیل و انواع مندرج تحت آنها
- ۳۱۷..... ۲-۵-۴. تقریر اول از قاعده اعتدال
- ۳۲۰..... ۲-۵-۵. تقریر دوم از قاعده اعتدال
- ۳۲۵..... ۲-۵-۶. روش کلی معالجه امراض نفسانی براساس نظریه اعتدال
- ۳۲۷..... ۲-۵-۷. نتیجه‌گیری
- ۳۲۸..... ۳. حکیمان تابع

- ۳۲۸..... ۳-۱. سراج‌الدین ارموی (متوفای ۶۸۲ ق)
- ۳۲۸..... ۳-۱-۱. قوای نفس و فضایل آن
- ۳۳۰..... ۳-۱-۲. نتیجه‌گیری
- ۳۳۱..... ۳-۲. قاضی عضدالدین ایجی (۷۵۶ ق)
- ۳۳۱..... ۳-۲-۱. قوای نفس و فضایل آن
- ۳۳۲..... ۳-۲-۲. معالجهٔ امراض نفسانی
- ۳۳۳..... ۳-۲-۲. نتیجه‌گیری
- ۳۳۳..... ۳-۳. غیاث‌الدین محمد بن اسعد دوانی (م ۹۰۷ ق)
- ۳۳۴..... ۳-۳-۱. قوای نفس و فضایل آن
- ۳۳۷..... ۳-۳-۲. اجناس عالی فضایل و انواع مندرج تحت آنها
- ۳۳۸..... ۳-۳-۳. قاعدهٔ اول و اثبات عالی رذایل
- ۳۴۰..... ۳-۳-۴. روش کلی معالجهٔ امراض نفسانی براساس نظریهٔ اعتدال
- ۳۴۱..... ۳-۳-۵. نتیجه‌گیری
- ۳۴۲..... ۳-۴. غیاث‌الدین منصور دشتکی سیراز (۹۴۹-۸۶۶ ق)
- ۳۴۲..... ۳-۴-۱. معنای سعادت
- ۳۴۴..... ۳-۴-۲. قوای نفس و فضایل آنها
- ۳۴۶..... ۳-۴-۳. نقد کلام دوانی در باب عدالت
- ۳۴۷..... ۳-۴-۴. روش معالجهٔ امراض براساس نظریهٔ اعتدال
- ۳۴۷..... ۳-۴-۵. نتیجه‌گیری
- ۳۴۸..... ۳-۵. ملاصدرا (متوفای ۱۰۵۰ ق)
- ۳۴۸..... ۳-۵-۱. معنای سعادت
- ۳۵۱..... ۳-۵-۲. قوای نفس
- ۳۵۷..... ۳-۵-۳. فضایل اخلاقی و قاعدهٔ اعتدال
- ۳۶۱..... ۳-۵-۴. نتیجه‌گیری
- ۳۶۱..... ۳-۶. عبدالرزاق لاهیجی (متوفای ۱۰۵۱ ق)
- ۳۶۱..... ۳-۶-۱. غایت تهذیب اخلاق

- ۳۶۲..... ۳-۶-۲. قوای نفس
- ۳۶۲..... ۳-۶-۳. قاعده اعتدال و فضایل اصلی
- ۳۶۴..... ۳-۶-۴. نتیجه گیری
- ۳۶۵..... ۳-۷. محسن فانی کشمیری (متوفای ۱۰۸۱ ق)
- ۳۶۵..... ۳-۷-۱. قوای نفس و فضایل آن
- ۳۶۸..... ۳-۷-۲. انواع فضایل مندرج تحت اجناس عالی
- ۳۶۹..... ۳-۷-۳. ابعاد فضایل و شرح اجناس رذایل
- ۳۷۱..... ۳-۷-۴. تعریف کشمیری از عدالت
- ۳۷۲..... ۳-۷-۵. روش کلی، مرحله امراض نفسانی براساس نظریه اعتدال
- ۳۷۲..... ۳-۷-۶. اجناس، رازده، رذایل
- ۳۷۴..... ۳-۷-۷. نتیجه گیری
- ۳۷۵..... ۳-۸. ملامحسن فیض کاظمی (۱۰۹۰-۱۰۰۶ ق)
- ۳۷۵..... ۳-۸-۱. معنای سعادت
- ۳۷۵..... ۳-۸-۲. قاعده اعتدال
- ۳۷۶..... ۳-۸-۳. نتیجه گیری
- ۳۷۶..... ۳-۹. محمد مهدی نراقی (۱۱۲۸-۱۲۰۹ ق)
- ۳۷۶..... ۳-۹-۱. معنای سعادت از دیدگاه نراقی
- ۳۷۸..... ۳-۹-۲. قوای نفس و فضایل آن
- ۳۸۲..... ۳-۹-۳. قاعده اعتدال
- ۳۸۵..... ۳-۹-۴. روش معالجه امراض نفسانی براساس نظریه اعتدال
- ۳۸۶..... ۳-۹-۵. نتیجه گیری
- ۳۸۶..... ۳-۱۰. احمد نراقی
- ۳۸۶..... ۳-۱۰-۱. قوای نفس
- ۳۸۸..... ۳-۱۰-۲. فضایل اصلی
- ۳۹۰..... ۳-۱۰-۳. قاعده اعتدال
- ۳۹۱..... ۳-۱۰-۴. نتیجه گیری

- ۳۹۱..... ۳-۱۱. محمدحسن قزوینی (متوفای ۱۲۴۰).....
- ۳۹۱..... ۳-۱۱-۱. معنای سعادت.....
- ۳۹۲..... ۳-۱۱-۲. قوای نفس و فضایل آن.....
- ۳۹۳..... ۳-۱۱-۳. قاعده اعتدال.....
- ۳۹۸..... ۳-۱۱-۴. نتیجه‌گیری.....
- ۳۹۸..... ۳-۱۲. دیگر تابعان.....
- ۳۹۹..... حاصل سوم: تحلیل و داوری در مسائل اختلافی نظریه اعتدال.....
- ۳۹۹..... ۱. قوای نفس.....
- ۴۰۱..... ۱-۱. جمع‌بندی و داوری.....
- ۴۰۳..... ۲. کلی یا اکمل بودن قاعده اعتدال.....
- ۴۰۴..... ۳. ردیلت بودن تقابل خارج و وسط.....
- ۴۰۶..... ۴. معنای حکمت و سلب رعدۀ اعتدال درباره آن.....
- ۴۰۸..... ۴-۱. داوری.....
- ۴۰۹..... ۵. اجناس عالی فضایل و ردایل.....
- ۴۱۴..... ۵-۱. داوری.....
- ۴۱۶..... ۶. معانی عدالت.....
- ۴۱۶..... ۶-۱. معنای عدالت نزد افلاطون: اعتدال قوا و مجموع فضایل سه‌گانه.....
- ۴۱۶..... ۶-۲. معنای عدالت نزد ارسطو: حد وسط بین ظلم و انفس.....
- ۴۱۷..... ۶-۳. معنای عدالت نزد حکمای اسلامی.....
- ۴۱۷..... ۶-۳-۱. خلط معنای افلاطونی و ارسطویی عدالت.....
- ۴۱۸..... ۶-۳-۲. تفکیک معنای افلاطونی و ارسطویی عدالت.....
- ۴۲۳..... ۶-۳-۳. عدالت، فضیلت عقل عملی.....
- ۴۲۶..... ۶-۳-۴. عدالت به معنای قرارداد دادن هر چیز در موضع خودش.....
- ۴۲۷..... ۶-۳-۵. داوری.....
- ۴۲۸..... ۷. فضایل فرعی مندرج تحت عدالت.....
- ۴۲۹..... ۷-۱. داوری.....

۴۲۹	۸. بساطت یا ترکب معنای عدالت
۴۳۰	۸-۱. داوری
۴۳۳	بخش چهارم: تحلیل و نقد نظریه اعتدال
۴۳۵	فصل اول: تفاوت اخلاق فضیلت اسلامی و یونانی
۴۴۱	فصل دوم: ارزیابی و نقد نظریه اعتدال
۴۴۱	۱. ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار توجیه
۴۴۲	۱-۱. بررسی دلایل عقلی نظریه اعتدال
۴۴۲	۱-۱-۱. ابتدای قاعده اعتدال بر تمثیل و استقرای ناقص
۴۴۴	۱-۱-۲. قاعده اعتدال «بمَنْزِلَهُ» یک اصل مشهور
۴۴۴	۱-۱-۳. آیات متعدده «بمَنْزِلَهُ» به روش تحلیل مفهومی
۴۴۶	۱-۲. بررسی دلایل نقلی نظریه اعتدال
۴۴۶	۱-۲-۱. بررسی آیات
۴۵۰	۱-۲-۲. بررسی روایات
۴۵۳	۲. ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار انسجام و یکپارچگی
۴۵۳	۲-۱. عقل، ملاک اعتدال
۴۵۵	۲-۲. نقد تفسیر اعتدال به حد درست
۴۵۶	۲-۳. معنای عدالت و ضد آن
۴۵۹	۳. ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار وضوح
۴۵۹	۳-۱. اشکال تناقض ماهوی حد وسط
۴۶۰	۳-۲. اشکال دور در تعیین حد وسط
۴۶۱	۳-۳. تضاد حد وسط با دو طرف افراط و تفریط
۴۶۲	۳-۴. رابطه خطی فضایل و رذایل
۴۶۴	۳-۵. ابهام در مفهوم حد مناسب
۴۶۴	۳-۶. ابهام مفاهیم جنس و نوع
۴۶۵	۴. ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار سادگی
۴۶۶	۵. ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار کارآمدی و مفیدبودن

۴۶۶	۵-۱ مشکل تعیین حد وسط
۴۶۷	۵-۲ نقص در حل تعارضات اخلاقی
۴۶۷	۶ ارزیابی نظریه اعتدال براساس معیار فراگیری
۴۶۷	۶-۱ اکثری بودن قاعده اعتدال و تعمیم نداشتن آن بر تمام فضایل
۴۷۲	۶-۲ تعمیم نداشتن قاعده اعتدال بر تمام رذایل
۴۷۴	۶-۳ کلیت قاعده اعتدال و فضیلت عدالت
۴۷۴	۶-۴ نقد فراگیری قاعده اعتدال بر فضایل عقلی
۴۷۷	نتیجه گیری
۴۸۱	کتابنامه
۴۹۳	فهرست یات
۴۹۵	نمایه اعلام
۴۹۹	نمایه موضوعی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب، شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به ویژه تعالیم الهی بشری، به عنوان فکر و فرهنگ مرقی و نجات بخش آدمی، در عرصه حیات انسان ماصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم وحیانی و ارزش های اسلامی از سر نو سر برداری و خودباوری ملت های مسلمان و احیای روح ستمستیزی در آن کشور از دیگر سو سست پایگی مسلک ها و مکاتب بشری و نظام های مبتنی بر آنها را نمایان تر کرد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریات پروری و نوآوری درباره زیرساخت های اندیشه دینی و نظام های اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به تراخیر شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب شناسی در حوزه فرهنگ ملی و باورداشت های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع اصول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه های موهوم و موهون از ساخت قدسی دین و صورت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی - پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی ممحض و کارآمدی را فرض می نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی - فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی

آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیر دولتی و غیر انتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند. پژوهشکده نظام‌های اسلامی، که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به‌طور خاص با مطالعه نظامات اجتماعی، اهداف ذیل را تعقیب می‌کند:

۱. کشف مباحی نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین علل، به‌مانی و مباحث اساسی نظامات اجتماعی اسلام و ارائه‌الگوهای کاربردی در قلمرو آن؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام جمهوری اسلامی ایران و مדרسانی به متولیان امور و بسترسازی برای تحقق کامل‌تر نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق در باب مسائل مستحدثه و اندیشه‌گشایی در زمینه نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخگویی به شبهات مطرح در باب فقه و نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکاتب و نظامات معارض.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند آقای حسین اترک، در گروه اخلاق پژوهشکده نظام‌های اسلامی است، به موضوع نظریه اعتدال در اخلاق اسلامی می‌پردازد.

نظریه اعتدال رایج‌ترین نظریه اخلاقی در بین فیلسوفان و حکمای اسلامی است. کندی، فارابی، ابن‌سینا، مسکویه، راغب اصفهانی، غزالی، خواجه نصیر طوسی و در دوره اخیر ملاصدرا، فانی کشمیری، نراقی‌ها و محمدحسن

قزوینی این نظریه را مبنای کتاب اخلاقی خود قرار داده‌اند. توجه به این اسامی برای تأیید اهمیت این نظریه اخلاقی کافی است. از آنجاکه تاکنون کتاب مستقلی درباره این نظریه اخلاقی مهم از منظر حکمای اسلامی نوشته نشده بود و جای خالی آن احساس می‌شد، این تحقیق با هدف پرداختن به این مهم به رشته تحریر درآمد.

هدف اصلی این تحقیق ابتدا، تبیین نظریه اعتدال از منظر حکمای یونان باستان افلاطون و ارسطو که اولین نظریه‌پردازان این نظریه بوده‌اند و سپس بیان سیر تطور نظریه اعتدال در جهان اسلام و یافتن نقاط عطف تاریخی آن و ذکر نوآوری‌ها و ابتکارات حکمای مسلمان در این نظریه از جهات مختلف است. همچنین هدف دیگر این تحقیق، ارزیابی نظریه اعتدال و بیان نقاط قوت و ضعف آن می‌باشد. روشن آید تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و با رجوع به منابع اصیل اخلاقی اسلام، تلاش شده است بخش‌های مختلف نظریه اعتدال از منظر هر یک از حکمای اسلامی تبیین گردد و با مقایسه آنها با یکدیگر، تأثیرپذیری‌های آنها از پیشینیان، نوآوری‌ها و تأثیرگذاری‌شان بر پسینیان مشخص شود.

بر خود فرض می‌دانیم از تلاش علمی و ارزشمنانه جناب آقای حسین/ترک عضو هیئت علمی دانشگاه زنجان، تشکر نماییم و از نتایج و ارزیابی علمی اعضای شورای علمی گروه به‌ویژه آقای محمد علی/موری و آقای عبدالرحیم حسینی به عنوان ارزیابان تحقیق کمال قدرانی خود را ابراز داریم.

گروه اخلاق

پژوهشکده نظام‌های اسلامی

مقدمه

تبیین مسئله

نظریه اعتدال رایج رن نظریه اخلاقی در بین فیلسوفان و حکمای اسلامی است. کندی، فارابی، ابن سينا، مکیه، راغب اصفهانی، غزالی، خواجه نصیرالدین طوسی و در دوره اخیر علامه الدین دوانی، ملاصدرا، فانی کشمیری، مهدی نراقی و محمدحسن قزوینی این نظریه را مبنای کتب اخلاقی خود قرار داده‌اند. توجه به این اسامی برای تأیید اهمیت این نظریه اخلاقی کافی است.

پیشینه

از آنجاکه تاکنون کتاب مستقلی درباره این نظریه اخلاق مهم از منظر حکمای اسلامی نوشته نشده بود، مؤلف بر آن شد تحقیق - علمی درباره این نظریه اخلاقی از نخستین فیلسوفان اسلامی، کندی و فارابی، تا دوران حکمای اسلامی متأخر، نراقی و قزوینی، انجام دهد. البته با توجه به اینکه خاستگاه این نظریه یونان باستان است، لازم بود به دو فیلسوف بزرگ یونانی، افلاطون و ارسطو، نیز پرداخته شود.

هدف

هدف این تحقیق در وهله اول، تبیین درست نظریه اعتدال و بیان شاخصه‌های آن نزد حکمای یونان باستان، افلاطون و ارسطو بوده است و در وهله دوم، بیان

سیر تطور نظریه اعتدال در جهان اسلام، از اولین فیلسوفان اسلامی تا حکمای دوره متأخر، در بررسی سیر تاریخی این نظریه به نقاط عطف آن و نوآوری‌های ریز و درشتی که هر یک از حکیمان مسلمان داشته و بر فیلسوفان و حکمای بعد از خود تأثیر گذاشته‌اند، توجه شده است. هدف سوم این تحقیق، بررسی نقاط قوت و ضعف نظریه اعتدال و ارزیابی آن بر اساس معیارهای مختلفی چون توجیه، انسجام، سادگی، کارآمدی شمول و فراگیری بوده است.

روش

روش این تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و با رجوع به منابع اصیل اخلاقی اسلامی تلاش شده است بخش‌های مختلف نظریه اعتدال از منظر هر یک از حکمای اسلامی تبیین گردد. و با مقایسه آنها با یکدیگر، نوآوری‌ها و تأثیرپذیری‌های آنها از پیشانیان مشخص شود. البته در پایان با روش تحلیلی - انتقادی به نقد بخش‌های مختلف نظریه اعتدال پرداخته شده است.

تبیین مسئله و سؤال‌ها

سؤال اصلی تحقیق این است که فیلد روان، حکمای اسلامی تابع نظریه اعتدال، چه نوآوری‌ها و ابتکارهایی در این نظریه داشته‌اند؟ آیا آنها تابع محض آرا و نظرات افلاطون و ارسطو در نظریه اعتدال بوده‌اند؟ یا اینکه با وجود بهره‌برداری از نظر آن دو، به نوبه خود ابتکار زیادی در آن، رد کرده و آن را به کمال رسانده‌اند؟ حکمای اسلامی در جهت اسلامی کردن این نظریه اخلاقی - فلسفی چه تمهیداتی اندیشیده‌اند؟ آیا این نظریه با روح اسلامی سازگار بوده است؟ سؤال مهم دیگر تحقیق این است که نظریه اعتدال چه اشکالاتی داشته است؟ آیا این نظریه، جامع و کامل بوده یا مانند هر نظریه فلسفی دیگر دچار اشکالاتی نیز بوده است؟ آیا این اشکالات این نظریه را از اتقان و کارآمدی انداخته است؟

فرضیه تحقیق

بر اساس نظریه اعتدال، فضایل اخلاقی از رعایت اعتدال و میانه‌روی توسط قوای نفس و رذایل اخلاقی از افراط و تفریط قوا در اعمال خود پدید می‌آید. حکمای اسلامی گرچه در این نظریه متأثر از افلاطون و ارسطو بوده‌اند، ابتکارها و نوآوری‌های زیادی در این نظریه داشته‌اند. در بین حکمای اسلامی ابن‌سینا، مسکویه، خواجه نصیر طوسی، راغب اصفهانی بیشترین نوآوری در این نظریه را دارد کرده‌اند.

برخی از این نوآوری‌ها عبارتند از: ادغام قاعده اعتدال ارسطو با نفس‌شناسی افلاطون، تقسیم فضایل به چهار و رذایل به هشت جنس عالی، قراردادن انواعی از فضایل و رذایل فرعی تحت این اجناس عالی، اضافه کردن معیار کیفیت (ردائت) به معیار کمی افراط و تفریط ارسطو، تفکیک معانی مختلف عدالت، اضافه کردن فضایل دینی و عرفانی به فهرست فضایل اخلاقی و ارائه الگوی جامع برای معالجه امراض نفسانی.

نظریه اعتدال با وجود نکات قوتی چون سادگی، شهرت و مورد پذیرش عامه‌بودن، اشکالاتی چون عدم انسجام درونی، ابهام در مفهوم حد وسط، مشکل تعیین حد وسط، نقص در حل تعارضات اخلاقی و عدم شمول و فراگیری بر تمام فضایل و رذایل دارد. اما با وجود این اشکالات این نظریه کارآمد و مفید بوده و شکی در این نیست که رعایت اعتدال و میانه‌روی در بسیاری امور لازم و ضروری است و افراط و تفریط موجب حساد و تباهی است. یکی از دلایل رواج نظریه اعتدال در جهان اسلام سازگاری آن با دین و منابع دینی، کتاب و سنت بوده و آیات و روایات متعددی وجود دارد که دلالت بر حسن اعتدال و میانه‌روی در کارها می‌کند.

توضیح ساختار

بخش اول این تحقیق اختصاص به مباحث کلی درباره نظریه اعتدال دارد؛ مباحثی مانند معناشناسی لغوی و اصطلاحی اعتدال، جایگاه نظریه اعتدال در

فلسفه اخلاق که یکی از نظریات اخلاق فضیلت محسوب می‌شود، تاریخچه اخلاق فضیلت و تقریرهای مختلف آن.

بخش دوم، اختصاص به خاستگاه نظریه اعتدال در یونان باستان و بررسی آرای سقراط، افلاطون و ارسطو در باب فضیلت دارد. در این بخش آرای این فیلسوفان در باب ماهیت سعادت، چیستی فضیلت، انواع فضایل و رذایل و آمده اعتدال بیان و سعی شده است به نکات ظریف و کلیدی نظریه اعتدال که گاه برخی از محققان آنها را به اشتباه بیان کرده‌اند یا برخی از ناقدان به سبب بدفهمی، این نظریه ایراد گرفته‌اند، تذکر داده شود.

بخش سوم که بخش اصلی تحقیق است، به بررسی نظریه اعتدال در جهان اسلام و برداشته‌ها و حکمای اسلامی می‌پردازد. در این بخش نظریه اعتدال از نظر حکمای اسلامی بر سه بخش حکیمان مسلمان افلاطونی (زکریای رازی، اخوان الصفا، یحیی بن عزی)، حکیمان مسلمان افلاطونی - ارسطویی (کندی، فارابی، ابوالحسن عسکری، ابن حزم، مسکویه، ابن سینا، راغب اصفهانی، غزالی، خواجه نصیرالدین طوسی)، نابغان (سراج‌الدین ارموی، ایجی، دوانی، دشتکی، ملاصدرا، لاهیجی، فانی کشتیری، فیض کاشانی، نراقی‌ها و محمدحسن قزوینی) به تفصیل بیان گردیده و سعی شده است آرای آنها از جهات مختلف مانند قوای نفس، معنای سعادت و فضیلت، انواع فضایل و رذایل، قاعده اعتدال و روش معالجه امراض نفسانی با یکدیگر مقایسه شود و ابتکار و نوآوری‌های هر یک در نظریه اعتدال از جهات مذکور مشخص گردد. در بخش چهارم، به تحلیل و نقد نظریه اعتدال پرداخته شد. این نظریه بر اساس معیارهای شش‌گانه توجیه، انسجام و یکپارچگی، وضوح، سادگی، فراگیری مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.